

RARAMA TAHI MO TE HONU'I
RARAMA PAPA'I O TE MATAHITI: HE HURU O TE TIKANGA ORA
TANGATA
I A TIRE 2012
HARE NUI O TE HENUA HAKATIKANGA ORA TANGATA.

Resumen Ejecutivo Informe Anual 2012

Lengua Originaria Rapa Nui

TATAKE'ENGA O TE MAHINGO I TE HAKATERENGA DEMOCRATIA

Te haka tika democratia e te tikanga ora tangata

Te kupu nei hakatakera te anga o te matahitinei, o runga o te politika taparahi-tangata, te horo'enga ture o te vara tinga'i o te muto'i, te hakaterenga lei 18.314 he tuhi te haka u'tu'a ki te nu'una'a taparahi-tangata, e te lei o te hakahapa'o te henua o te Estado. Te INDH, haka rura-rura i te ai'enga i a Tire te Lei, politika e hakatere tano mo ri-riva o hape ro te hakatere'inga titika o te tikanga ora tangata, o te ta'e tere riva-riva te hamata'enga o te ture rahi o runga o te (politika, hakaterenga moni tangata, o te mahingo, e ote nu'una'a rahi) i rote hakaterenga ture rahi, e te hanga'enga-ino, he te engaroa he huru ta'e tano o te hakaterenga mo te mahigo.

Política Taparahi-tangata.

Mo te Estado he hakatano ro te hakaterenga mana'u tika, mo te Politika tano o te taparahi-tangata o ahe ro te tikanga ora tangata i rote ture'hanga ta'e tano, hái tano'enga o te haka'utu'a tangata, i rote haka u'tu'a'inga lei, hái hakatere maeha ki te mata o te tangata, hái haka takera-hanga ki te mata o te mahingo, mo íte e raua te hakatere'enga. Mo haka tano te roa o te honu'i ana haka u'tu'a'inga o haka ino ro ki te tangata, hái haka'itenga ki te nu'una'a mahingo mo rara tahi te nga ture ta'ato'a he haka tere ena, e ko te haka tano'inga te ara tika mo haka titika haka'ou i te oranga tangata ana hape ro i to'ona hakaterenga. Te hakaterenga tano o te Politika haka u'tu'a tangata, he haka rava ena he haka rava no te haka u'tu'a'inga tangata, te haka papa'i-hanga hape ro, o he haka mira-mira ro, o he ata a'ava'i te ha'tí'a enga pua-pua miro ki te muto'i mo ata púa hái miro ki te ngangata, ina ka'i haka takera te hope'a ra, He tupu ro te vaha nui ino o te Estado, he tu'u ra ki te haka hutu-putu ino o te ngangata haka puru i rote hare máu auri, i te ta'e maeha te tuhi'enga ino Lei, i rote roa o te Lei haka kore Taparahi-tangata.

Haka íte'enga o te anga ino o te Muto'i

I te rarama tahi, ki oti era te Há hakapiri'inga tangata i te Ava'e Agosto 25 ki te roa o Octubre 19 o te 2011 (e rua i há'tí'a, e rua i ta'e há'tí'a e te Intendencia) te INDH ko papa'i á i te kaka-puka mo hakaíte i te "ta'e íte te muto'i, mo haka topa ké, ki te nu'u haka takera i to raua ta'e reka hái ta'e moto, ki te nu'u haka ino ro te me'a henua, i rote piri'inga tangata". Ki to'o mai e te kaka-puka, T e Muto'i, he anga iho te hare hapa'o tikanga ora tangata, he me'a tano i roto i te hakaterenga tika a rote tikanga maramarama o te haka tere tikanga ora tangata tano. I muri i te me'e nei, Te Muto'i

Ko há'mata á i te Huki-Huki Camara hoho'a ra video, i runga o te nga pere'o'a Muto'i vara tari te nu'u haka aru-arua tangata, he me'a nei he me'e ririva mo íte tahi te me'a ino e te me'e ta'e ino o runga o te nga pere'o'a, he me'a nei he me'e haka maeha i te aringa o te Nu'una'a Muto'i.

Mo Hope'a rá, o te ui'inga o te INDH, te Hare Nui o te Contraloria o Te Hau Tire, he tohu á te tikanga e tahi i a Septiembre o te 2012, ki te nga nu'u o te INDH he tano ro mo eke ki runga ki te nga pere'o'a o te Muto'i, ana ai e te nu'u haka aru-arua á i runga.

I rote matahiti 2012, te haka'itenga o te haka ino muto'i i runga o te ngangata he oho ro, he rahi ro a roto i te roa Henua mai te potu ki te rua potu Henua, totová'inga nga vi'e, nga poki tane, he nga poki vahine takora o te Nu'una'a Henua Tumu.

I te há'mata'inga o te matahiti, i te kona Region o Aysen, te INDH ko máu rima á, te totová rahi á, hái kopeta haka-maranga tangata, ku ati rahi era á ki te ngangata, ko te

mamara ririki, he mamara ua-ua, ku haka haoa ino á, ki te mata ora o te ngangata mata'ita'i engu ra ture, ko pu-puhi á a muri á, ki te hakari o te ngangata.

Takora ki te ino-ino ta'e mo kore ki te ngangata Henua Tumu, i rote raua ture'enga hakaite tangata. He tumu o te anga'inga ino te INDH horo á i te ture rahi mo te hapa'o'enga tangata a roto i te Puka Hakatere Lei o Háu, ki ra me'e horo ture, he kí á o te Hare Nui Haka tika Lei O Háu- e te Hare Nui Haka Tika Lei o Temuco takora, he hakaite hakao'u ki te Muto'i, mo haka tano o to raua hakatika'inga lei, a rote ara haka tuhi o te Lei Nui, pé ira ki te Puka Nui Hakatere Henua o Háu (Constitucion), o hakatere hape ro, te hakatere'inga tika, he há'aki á i runga i ra Puka Nui.

Te tahi atu me'a ino-ino, he haka takera á takora i te Kona Norte era o Freirina, o te Kona Nui Ko Atacama, Te INDH ko rara tahi á to'u me'a takera ena hái nu'u era o raua, ko te nu'u nei i papa'i ai te papa'i'inga hope'a, he ha'aki era: ko totová ino rahi ki te ngangata piri era, hái kopeta haka maranga tangata, ki te kope e tahi, i e'a ki te ara mo hakaite to'ona mana'u, ko te kope nei e tahi, ko haka haoa to'ona hakari, i to'u hora hope'a, ko máu rima á takora i te faino ki te ngangata hái bomba haka-tangi-tangata, he hoa era e te muto'i, ki te ngangata.

Mo te hope'a, te tahi hape rahi he, te hakaino'enga, horo era á, te nga vi'e i rote anga'enga o te hakaite mana'u i te ara o te rahira ngapoki o te nga hare hapi vaenga, e o te nga hare hapi nui-nui. Te INDH ko a'aru á te rahira o te horo ture o te totová á o te Muto'i ki te ngangata, i rote hare muto'i i te ava'e o Agosto o te 2012. Pé ra, i te mahana 14 o te ava'e, i rote toru hare muto'i o Santiago, e toru ngapoki hápi, ko te matua e tahi, ko horo á i te ture re'o, ki te vi'e muto'i e tahi, o te haka patu-tahi i to raua kahu, i muri ki te tahi nu'u haka aru-arú, he mata'ita'i era. Hái mahana e tahi ko te mahana 23 o Agosto, i rote hare muto'i numeru 36°, e tahi uka o 15 matahiti koia ko te uka e rua o 18 matahiti, horo á te ture takora o te haka máu a runga i to raua polera, mo patu-tahi i to raua máu'ú, he haka topa i to raua akipi, hái ka anga-anga te "Sentadillas". I to'u mahana á, i rote hare muto'i o San Miguel, 13 ngauka, ku haka patu-tahi á i to raua kahu pahe u'tu'a-ino.

Te Lei 18.314, he lei tuhi he anga'enga ino taparahi-tangata e te Rave'a lei haka hapa'o máu o te Estado.

Te rava anga-hanga mo tute hái lei haka u'tu'a tangata, mo te roa lei taparahi-tangata

I te rave'a o "Páura" e o te kope "Pitronello", e takora ki te ngangata rahi o te ngangata henua tumu Mapuche, i rote tatake ahe-maramarama o raua, he te aro'inga o te lei haka hapa'o rave'a o te Estado, i roto i te rahira piri'inga mahingo ngangata, i anga ai i te Kona Nui o Aysen, he haka takera haka'ou i te ta'e tano'enga o te vara tatake o te titika máu o te lei nei haka u'tu'a ké. Ko te me'a nei he máu rima á i te ta'e tano'enga o te haka tikanga lei, ki te haka'utu'a'inga, ko ia ko te hakaterenga ké, ké o te lei, ina ka'i haka titika te haka'utu'a'inga papa'i pahe lei, o te ai ina ka'i titika á.

Te INDH ko kí era á, mo rara-riva-riva haka'ou, mo haka titika riva-riva, te nape'inga o te kupu lei, mo haka tano; I te hakatikanga rave'a lei, he ai era te rahira o kupu hape, e mo haka tere te lei péra, e'ko titika te horo ture lei mo te paenga ena ararua, ata hape era ana ai he haka topa ke mo te nga nu'una'a urumanu. Mo haka tano te rongo hatura mo te ngangata, ki tano te haka titika engu o te lei, He tano máu mo te Estado

Mo ta'e haka ara te lei/ he mo ta'e haka tere te lei ana ai haka korenga te tikanga ora tangata.

Tikanga ora tangata o te nu'una'a Henua Tumu

Te here'enga ki te nu'una'a tangata henua tumu, he me'a haka tika, mai te u'i'enga móa mo te rahira ngangata, mai te kope hokotahi, ki te nu'una'a ta'ato'a pahe Mata,

Mo te me'a nei, he tano mo haka tere hái politika mo te rahira tangata, he hái haka tere'enga tano o te nga Hare Nui o Háu, mo tikanga ki te rau-huru ngangata henua ké-ké, mai te u'i'enga o te tika'inga e tahi no mo te ta'ato'a ngangata Henua. Mo haka

Tanoga te huru o te Henua Nui i raro i te Lei e tahi no, mo te ta'ato'a o'ona ngangata, ana hakatere ro i te haka tere. I te kupu lei nei máu, he rarama ro i te tikanga ora haka tere tangata, mai te hakatere nui o te rahira haka tere Lei o te nga Henua Pa'apa'a, e te ui'enga, he te anga'enga ananake, ko tapura á i roto i te hakaterenga tano. Mo te hope'a, te rara'enga haka'ou o te politika haka tere henua, he vai takora, o te táu nei.

Te hakatere máu hatu o te Ngangata a rote Tapura Lei Henua.

Te Tikanga ora papa'a o te tikanga ora tangata he ai te aka i runga o te vanaga he kí era: he tika máu o te ngangata mo hakatere i to raua hakaterenga, ai ho, ana ai pé ira, he kape o raua mo kimi i to raua ara politika, pé ira á mo kimi i to raua ara terenga moni mahingo, to raua terenga nohonga tangata, e to raua hakaterenga maramarama. Ki te tikanga ora tangata o te nu'una'a pa'apa'a he mahani era, i te hu hakaterenga o te nu'una'a tangata o te nga henua tumu, ki runga máu ki te hakaterenga lei o te nga henua pahe Tire, o te tahi atu henua á. Ki te hakaterenga nei, he kí era, te henua ko Tire, he ai ro te tarahu o te ta'e hatura i te nga tikanga hakatere ena e te ngangata o runga , o raro o to raua reva. He me'a nui nei, mo pé i te tarahu ta'e au'ha'u, he anga nui-nui mo te nga honui haka tere henua , e mo te Henua Nui máu, mo haka hoki te tano'enga o te tikanga ora tangata o te nu'una'a henua tumu, hái haka papa'i i runga o te Puka Nui Henua. No atu ro te me'a o te anga'enga nui-nui nei, mo rara ki te rua atu anga'enga perá o te tahi atu nu'una'a, he haka íte mai ki a tatou, he me'a tano mo anga, he me'e tano mo vara, ko ia ko he me'a aka nui máu mo oho a múa ki te tikanga pra'utía máu mo te ngangata o te nga henua tumu.

Te rongo máu mo te ui'enga ta'ato'a.

I te mahana 8 o Agosto te 2012, te hare Honu'i o te Ariki henua, ku ha'aki á e te mana'u'enga papa'i o raua, mo haka hikinga mai te ui'enga ki te nu'una'a o te henua tumu, mo mono te Rongo Tika 124 o te Hare Nui-Nui o te Planificacion Henua. Ki te puta máu o te me'a a roto, he kí engá o te INDH ko hakatopa á te mana'u, ina ka'i Ripo'u á, ki te tika'inaga o te tahi atu henua pa'apa'a, i te rahi ra o te nga kupu era o roto, he me'a haka tano mo ri-riva iho. Te me'a nui e tahi ta'e haka tano ao raua, he oho'enga a rote hakaterenga anga'enga moni rahi i runga o te nga henua kanaka. Te me'a he hakaite mai o te honu'i hatu o te Henua Tire, ina ka'i riva-riva á ki te roa o te tahi tikanga o Haho, ku tapura a e te honu'i henua, ana ai ka haka tere a rote roa hakatere o te Lei 19.300 o te Hapa'o Nui o te Aro Natura, e te rahu'i'enga o te anga-hanga ino o te aro natura- SEIA- ku haka rehe iti a raro i te tikanga máu o te anga. Mo te anga'enga, i te mahana 28 o Mayo o te 2012, ko haka tika e te piringa nui o te Honu'i Ministros o te pae hapa'o natura, ko haka tikanga e te mana'u rongo hápí e tahi mo te hakaterenga ho'ou o te rongo-tapura. Te rongo-tapura hápí he o'o mo haka tano ki te

tahi rongo-tapura o te tahi henua motongi, i te nga rave'a ui'enga to'o o te nu'una'a ki te ta'ato'a huru o te anga, ko te iti ko te nui. He rongo máu o te anga-hanga nei he tu'u ki te honu'i ta'ato'a o te Henua Tire. Ina ka'i rava'a te rivanga, mo haha'o e tahi no hakaterenga mo haka riva-riva te nga rave'a ta'ato'a o te nu'una'a henua tumu.

I te matahiti 2012, e rua rave'a hape i haka maú rima i te ta'e tika o te nga rongo: Te

Hakatikanga o te rongo-tapura o te anga nui hí ika, ko te hakatikanga o te hakatere henua tumu o te ngangata henua, i te kupu Art. 126 (bis) o te puka nui hakatere henua, o runga o te nga kona o te Rapa Nui, pé ira á ki te Motu Matiro Hiva. Te hakaterenga o te nga rongo, ko máu rima á te rave'a kore o te Honu'i haka tere henua, mo anga i te hora nei, mo haka tika te terenga o te ui'enga Ki te rave'a ra'e o te nu'u hí ika, te INDH ko kí era á ki te Piringa Nui Haka'anga Lei, te tano'enga o te nga kupu ena ki te hakatikanga Lei o Te papa'a, ki te nga ngaku he tano ro mo te ui'enga ta'ato'a mo anga ro. Háí ka anga ro te ui'enga. Ki te roa o te tahi horo haka'u'tu'a e te hare Nui Haka tere Lei, he tano ro takora mo anga te ui'enga, ana ai he haka tere ro te anga-hanga nui mo te roa henua, he henua o te tangata henua tumu takora. M'e to'e no mo haka tika e tahi no mana'u o runga o te nga rave'a nei.

He Henua, Henua Ngangata Matamua, he te ono o te aro henua .

Te tikanga máu o Rongo Papa'a o runga o te tikanga ora tangata neua, ko haka pa'ari á e tahi tapura hakatere mo haka hapa'o te taikanga ora o te nu'una'a ngangata, ki te roa haka hapa'o te ono aro natura, te henua e o te henua tumu takora. Te tikanga lei o Hau ina ka'i tano, he oho a rote hakaterenga pa'apa'a ana tano. I te roa ena te INDH, ku ha'aki á ki te Hare Nui Motongi o Tire, pé ira á ki te Hare Nui Haka'anga Lei, mo oho a múa á ki haka tikanga hó'ou, mo haka ripo'u te haka ki'enga o te nga henua o te ngangata henua Tumu Tahito, mo haka tano ki te Terenga Papa'a. I te rave'a nei o te haka papa'i ké te nga henua ki te ingo'a ké, he kimi ro te rave'a mo vara'a haka'ou i te nga henua, he mo haka au'ha'u háí moni ki te nga kope haka hiko henua mo haka hoki ki te tangata henua tumu. Te tahi atu me'a o te INDH, ku hakaíte á ki te Honu'i haka Tere o Háu, mo haka hapa'o takora i te nga henua hahine ki te nga henua tumu, ina ka'i papa'i ki te ngangata henua tumu, ana ai ko haka tere á e te nga tupuna matamua, i te kimi'enga i to raua me'a oranga tangata, he mo kai tako'a. Te nga kupu nei haka rarama takora i te tikanga máu henua ki te vai tupuna, i rote tikanga ora tangata henua o te raua ono aro natura. E Tahi no me'e kore, I te rave'o o te nu'una'a o te Kona nui o te Norte Grande, pé ira á ina ka'i haka paka te Hatuenga o te kona henua no, mo kore a Hatunga pra'u o te Vai tupuna, te rave'a hape nei, ina ka'i tano ki te hakaterenga Matamua, he me'a nui he hape ki tikanga ora tangata o te A'o Nui, mo te ngangata Henua matamua. I muri á te ngangata henua, ko haka mangá á ki te ngangata e te ono o haho ana ai te anga-hanga nui-nui mo anga i runga o te nga henua tumu kanaka, ko te nga ono o te vai henua, ka onge era mo te anga nui-nui ena.

Tikanga ora tangata mo te Rave'a Hápi

Te politika o te hápi o te Henua Tire, e te ara haka tere e te Estado, i te haka tuha'a'enga moni ta'e rahi, e mo te roa haka ri-riva te nga vaha era ta'ato'a, ina ka'i haka tano ki te tikanga máu o to raua tangata henua tumu. Ki te ai'enga o te kupu-tapura ta'e tika, he ta'e titika mo va'ai e tahi no rave'a mo te ta'ato'a tangata, ina kai tika takora te ririva'enga o te hare hápi mo te ngangata ta'ato'a o te Henua. He ina ka'i haka rarama riva-riva e te hakaterenga háí tangata rarama o te Estado. Te oho'enga a muá á o

te kupu Lei 20.529, he patiti ra'e o te rivanga ana oho a muá á, hai Hare Nui hakaterenga Hare hápí, ana oho riva-riva ana haka hapa'o te tikanga ora tangata o te roa Hápi. Ina ka'i ripo'u á, hó ki ha'mata iho no á, i te rua me'e, ina ka'i puru tahi te vaha ino-ino mo te hakaterenga tika e tahi no rave'a tika mo te nga tanga hare hápi.

Pé ira á i haka tikera mai, i te ta'e tano'inga o te haka'utu'a ino ki te nga tanga hare hápi, he hape'inga, o te ta'e hakarongo ki te nga tanga, haka íte i to raua mana'u i te ara i te piringa nga poki hare hápi o vaenga. Te tahi atu hape o te Estado, he ta'e rarama riva-riva i te lei hakaterenga hare hápi, pahe rave'a e tahi o te hakaono-rahi-roa (Lucro) i te nga Hare Nui Hare Hápi, ko to'u me'e haka takera mai i te rarama, rava tatake ena, o te Umanga Nui o te piringa Diputados, he te hakaterenga o te Hare Nui Fiscalía.

Te INDH, ko tuhi era á i te nga me'a hape'enga i rote rarama Nui Matahiti o te 2011, ko te ta'e hakahapa'o'inga o te tikanga máu Hápi, ka'

i tano mo horo te ture haka hapa'o to raua tikanga, ana ai te nga hare hápi, ia raua no te haka tika mo tute, mo hatía e mo ta'e hatía, he mo haka tere hape i te hápi'enga hái me'a rave'a hápi ta'e tano. Te nga toru nei ia me'a hape, he korenga, he vaha ta'e tika, he ta'e íte'enga o te o te Estado. Mo rarama te haka tikanga prautía e tahi, mo íte te tikanga ora tangata i rote roa ta'ato'a o te vaha hare hápi; te nga rave'a ta'e tika nei he mee'e hape i ta'e tika mo horo te horo haka hapa'o tikanga ora tangata, he matua o te haka kore te tikanga ora o te hápi mo te ngangata.

Ki te roa ena, te tano'inga o te Estado he haka'anga ta'ato'a rave'a ena mo haka hapa'o te tikanga mo te hápi o to'ona nu'una'a kanaka, he mo haka'anga haka'ou te rahira o te tahi rave'a mo haka tano te anga-hanga. Pé ira á toko'a mo haka titika te hakaterenga haka'anga hái moni mo te nga vaha hare hápi, ta'e no mo haka maeha te anga-hanga, he takora mo ta'e hatí'a ki te rave'a moni kore, he haka utu'a ki te nga kope veve mo haka máo to raua hare hápi, ta'e he me'e perá he me'e titika i rote tikanga ora tangata mo hápi.

TE HATU'ENGA DEMOCRATÍA E TE TIKANGA ORA TANGATA

Te hakatikanga o te haka'anga ino (Lobby)

Te rarama o te matahiti 2012 hakaíte á te anga-hanga a rote roa rave'a lei o te haka'anga ino *lobby*, mo haka anga a rote pa'ari'enga o te nga nu'una'a democraría, mo hatí'a te haka maeha he mo ta'e hatí'a te anga-hanga ino he haka anga he raua no, i rote nu'u mahani, he mo haka tika te tapura lei papa'i, he kí era á: he me'a tano mo haka anga ta'ato'a ngangata pahe me'e henua á.

Ki te roa nei, te haka titika'enga o te lobby, he rongo e tahi mo te Estado, ana ai he hakaíte tahi á ki te ngangata, te anga'enga nui-nui, mo haka maeha tahi to raua hanga nui-nui, mo íte tahi é, ki a ai, ki a ai i hakarongo e te Estado, he ra'e ki te haka anga-tika te haka anga te nga anga nui-nui. Pé ira á te nga rave'a tika lei nei, ta'e mo te Estado no, mo te ngangata ta'ato'a, mai te Honu'i haka tere Henua, he mo te honu'i ngangata haka anga lei takora.

Te hare hakatika lei mo te mahingo.

Te ahé'enga o te tikanga aka o te tangata, pahe o'o'enga ki te tikanga lei, haka hakaíte era á e te INDH i rote nga rarama hakaíte i te 2010, 2011 he 2012 takora, he haka tumu te anga-hanga o te rave'a rahi ta'ato'a mo haka tere riva-riva, he te hakatere o te nga

hare ta'ato'a o te haka hapa'o tikanga tangata, mo kía hío te tano'enga haka tere lei mo te ta'ato'a tangata, he takora mo te nga nu'una'a urumanu.

Te Estado Tire he maú he haka hío-hío to raua hakaterenga he ai era, o he haka anga te me'a ho'ou, hai haka tere maeha rahi, ana ai te hare haka tikanga lei mo te mahingo a rote roa o te tikanga ora tangata, he tika máu o raua, te anga-hanga maitaki, maeha mo haka tomo ro te anga hapa'o tikanga ora tangata ki te hope'a ra.

He Lei ta'e haka mira-mira.

Ki tano te e hitu matahiti o te tatake'enga i rote Hare nui Haka anga lei i te 24 o Julio o te 2012, ku ha'mata á e te Lei 20.609 mo haka kore te haka mira-mira o te lei. Te tapura'inga he me'a nui-nui, hó ki haka anga te hakaterenga ápi tano, mo te ngangata

Haka mira-mira á e te lei i to raua huru'enga hakatere via ora, he haka tano ro takora

Te rongo e tahi o te Estado, mo te me'a rave'a ino-ino mo te mahingo ta'ato'a o te hora nei. No atu, te rahira o te haka mira-mira e te ino'inga mo te ngangata i rote hakaterenga tangata mo haka kore te haka tere hape o te nga hare nui haka tere lei, mai te mana'u tuá'i ki te haka tere ápi e tahi. Te nga kupu lei ápi nei, he máu rima á te rahira o te me'a kore o roto, he haka íte mai ki te ta'ato'a, ana oho a múa á, he haka titika haka'ou te tahi atu kupu mo te tahirá. Ki te me'e ra'e he máu rima á te ta'e tikanga maeha, mo nape te huru, te ta'e nape titika, he korenga mira-mira takora ana ai he titika ro ki te tikanga ora tangata. I te rave'a nei te INDH , ku ha'aki á, i rote tatake'enga o te hare nui Haka anga lei, ana ai te huru e tahi o te anga mira-mira, he tano maú mo horo ture, he kí era ina-ka'i-tika á, mo haka anga ki te Maori Lei (Juez)

Mo haka hikinga, ana ai ina ka'i tano te anga'enga o e'e. Te rongo o te nga lei tapura e koa háu, mo rongo máu o te Estado, i te rave'a mo ta'e haka mira-mira i te tikanga, he haka tano i te mó'a, he te tahi rave'a atu mo haka tika ena; te rongo nei o te anga nei , ina ka'i pa'ari rahi á, te kí nei, he me'a ina ka'i tano mo kimi te rave'a mo há'aki ki te ngangata, mo haka tika te anga-hanga mahani, te me'a mahani pahe prautí'a, te tahi atu me'e he riro pahé matua o te hape o te haka mira-mira. Te tarahu hope'a o te nui-nui o te lei nei, he kore'enga o te rongo tika mo te rauhuru o te me'a hape-hape ena, pahe anga'inga ra'e i tatake ai , i horo'i mai te haka rura-rura o te Parlamento.

Hare Iti o te Tikanga ora tangata

Te anga'inga ra'e o te Lei y hamani te Hare Iti o te hapa'o hanga o te tikanga ora tangata, he me'a apa riva i te oho-hanga mo haka pa'ari i te nga hare Nui haka tere politika, e te hare Nui Motongi o koa Háu, o te tikanga ora tangata, he tano iho i te rahira o te rave'a mo anga e tahi no hare nui o te hakatinga Lei , i roto o i te me'a hakatere henua máu, mo hakaíte te mana'u, haka tika, he haka'anga i te rahira o te vaha politika, a rote ara e tahi no, o rote i te kore'enga o te hakatere henua o Tire, titika, he maramarama o te hakatere-hanga o te tikanga ora tangata. Mai te rarama'inga o te anga'enga mahani, e te rahira o te horo ture o te nga hare haka hapa'o tapura mo te tikanga ora tangata, te nga here nei he ai te anga mahani pahe: máu a runga i te anga-hanga, hapa'o-hanga o te tikanga, he he anga nui máu ana o te hapa'o'enga tikanga, he anga mahani takora. I te roa nei, ki te hare nui e tahi mo haka terenga te tikanga ora tangata, ina ka' a'vai te pua'i mo rara riva-riva, mo anga riva-riva, mo haka tika riva-riva i rote i to raua ara hakatere hapa'o tikanga ora tangata.

Anga'inga Henua mo Ta'e hatí'a i te taparahi-ta'ata

Te estado ina ka'i au'ha'u i te tarahu i te anga'inga o te ara e tahi mo ta'e hatí'a te taparahita'ata ki te ngangata, mo haka tika ki te tapura nui o te nu'u o haho, he tapura e te pa'apa'a, pé ira á takora i te Háu Tire i rote matahiti 2009. ko te me'a nei he me'a hape nui nei o roto i te rave'a nei. Te INDH, ko hakaíte á ki te Estado mo anga te anga he hakatitika ta'ana anga hai roa o te Hatere Pa'apa'a ku haka tapura, he mo haka kia hío te raua hakatere'enga, i te roa ena, ko kí era á mo haka anga e tahi Rave'a Henua o te taparahi-ta'ata, mo tano ki te nga tapura rongo o te A'o Ato'a.

Hare haka Ha'a'u'u te Horo'enga Ture

Te haka'amo te nga kake-kake mo te tikanga o te o'o'inga riva-riva ki te tika lei, he me'a aka pu'ai o te ara rave'a haka tikanga ora tangata tumu. Te kake e tahi o te oho tikanga riva o te lei, he tara kore o te nu'u mo horo te ture a rote hakatere lei, mo hakarongo te nga Maori Hakatere Lei, pé to'u huru tahi á, ina he me'e haka onga ki te ono moni. Mo haka tano i te rave'a nei he anga e tahi Hare haka ha'a'u'u, mo te nga nu'u, hái tangata hakatere lei mo hokorua ki te nga nu'u horo ture, he takora mo te haka tikanga hapa'o tangata ana, ana ai ko toto'vá á e te kope e tahi e te lei. No atu te tika mana'u e tahi o te rahira tangata, mo haka pu'ai ana oho i te hare nui mo hokorua ki te ngangata ana horo te nga ture he mo haka tika te terenga lei, hai tara, hai te tahi atu me'a mo a'uha'u ki te ngangata mo anga riva-riva ki te hokorua'inga ki te ngangata

Moni kore, he veve, o he urumanu era, ina ka'i tika á..

Mana'u papa'i hakatika Lei mo te Hare Nui Hapa'o'enga Tama.

Ki tano te 22 matahiti mai te tapura'inga o tapura nui o te tikanga ora nga tama o Tire Te Estado Tire, i to'e no te tahi atu me'e o hakatitika te hakaterenga lei o to raua haka tere a rote nga Hare o'ona e te Politika haka tere mo tano ki te tikanga'enga pa'apa'a, i roto, i te hakakore te Lei hakaterenga Tama, mo haka tika ki te tahi atu lei hakatere nga tama o Haho.

I te 2 o Agosto o te 2012, ku haka tike'a á ki te mata ngangata, te mana'u hakatika Lei mo haka tikanga te hakaterenga Lei haka tere Tama, he nga poki takora o Tire, mo hakakore i te SENAME, ai ka anga e rua Me'a Hare Nui: Te Hare nui hakaterenga hapa'o nga tamaiti, he nga tama-tanga, he takora e te Hare nui hakaterenga hapa'o te

Te haka-u'tu'a tama-ange. Ki te rave'a nei te INDH, ko haka topa ana te mana'u ki te Estado o Tire, mo haka ti-tika i to raua hakaterenga tikanga ora o te nga poki, tane e vahine, nga tama ta'ato'a, pahe tika e tahi no, he mo haka-anga to raua politika rahi mo haka hapa'o'enga tano te tikanga o te nga tama rahi ena, ina ka'i hakatere a rote ngahare rahi Henua ena o'ona.

Te Lei 20.500 o te Hakapiringa he o'o'enga mana'u ngangata i te hakaterenga henua.

Te tikanga o te o'o'enga mana'u tangata a roto i te hakaterenga Henua, he me'a e tahi vara hakakoni o te rahira tangata, o te rahira piringa ngangata i te ta'ato'a huru o te haka terenga, he huru rahi o te me'a mana'u, he te tahi atu me'e ena. I te 16 o Febrero o te 2011 ku haka rarama ki te mata ngangata henua te Lei 20.500 o te piringa ngangata he o te o'o'enga mana'u a rote hakaterenga henua. Mai to'u mahana á te Estado ko haka

U'tu'a-rongo á i te hanga'enga te me'a rahi o te rave'a mo hakatika-tahi te me'a – o te roa Hakatere Lei- mo tano ki te me'a riva hakatere-hanga ena.

Mo haka mahani á te terenga o te Lei nei, ki te nga nu'u haka tere henua, ku papa'i á te kaka mo to raua tangata o te Hare Nui Tu'u Ura Motongi, mo te nga Hare Nui haka tere Tavana o te Nga kona ta'ato'a, he mo te Hare Nui o te hakaterenga Kona o te Henua, ka nui ka riki, ki te mahana nei, i te 31 o Octbre ina ka'i pahono mai, he raua.

TIKANGA ORA NGANGATA MIRA-MIRA KORE

Tikanga ora o te Nga Vi'e.

Ki te me'a hare, ki te me'a o te ara, ku noho-no á te haka'utu'a'enga ki te nga vi'e e te taparahi i runga o raua tikanga ora nga vi'e. I a Octubre o te matahiti nei, te Estado ku haka íte tahi ana ki te mata ngangata, te hakatika-hanga o te tapura mo haka kore taparahi ki te Ngavie (CEDAW). Te Umanga nei ku hakaíte á ki te Estado to'ona vara mana'u o runga o te rahi ra o te huru tatake, rahira o te me'a hape, o te rahira o te korenga ta'e tano, mo te hakatikanga e tahi no o te nga vi'e pahe tikanga o te ngangata. Te korenga o te hakatika'enga o te nga vi'e mo vara'a te tano'enga Lei, ana ai ko haka u'tu'a-ino ki te nga vi'e, i roto á o i haho á o to'ona hare, e o roto o to'ona mahingo. I te ta'e rahi o te nga vi'e i o'o ki te vaha politika, e te haka terenga mahingo, i rote anga'enga o te anga mo te moni, te ta'e tano o te moni he haka a'uha'u ki a raua i te anga mo to raua moni hare, pé ira á i te moni a'uha'u i te hora otí i to raua anga pahe pensione mo to raua ora ruau, e te tahi atu me'e ena.

I rote matahiti 2012, te rave'a hakaterenga tkanga ora tangata o te nga vi'e, ko oho iti a múa, no atu te me'a i ta'e tika o to raua tikanga ta'e haka titika e te Estado, me'a maoro o te hakatere o Háu. Ko te me'a tikanga mo o'o a rote vaha politika, mo te vaha o to raua haka ino tiangi-hanga, e te vaha mo o'o a rote tikanga-hanga tika lei mo raua.

Te tika-tano máu o te o'o'enga o te nga vi'e ki te vaha politika he me'a ta'e tano i roto i te Hare Nui Haka'anga Lei (Parlamento) ki te Hare Nui Motongi O te Ariki Henua (Gobierno Ejecutivo) pé ira á ki te Hare Nui Tavana (Municipio). Ni ka'i ai te nga vi'e he rahira ki te ngangata 52% o te nu'u tano mo voto, te roa haka Honu'i i a raua, he tano ki te 13,7% kai hahine ki te 26% o te nga Henua Pa'apa'a . Te rave'a o te ngavi'e Honu'i ku oho á a múa mai te nga matahiti o te iva ahuru (90) ki te hora nei, ka'i hahine ki te roa tano, mo haka titika ki te hikinga vaenga o te ngavi'e ki te ngangata i te roa o te hakahonu'i hái voto o te ngangata. Me'a hihi-hihi mo o'ho a múa á i te hakahonu'i-hanga o te ngavi'e, mo ta'e anga e tahi vaha-tika mo haka tano i te hape nui nei.

Te teki-tekinga hanga ki te nga uka he me'a vara anga páuro te mahana e te matahiti, i te hare, i te hare hápí, i te nga kona rahi era o te terenga via ora o raua.

He me'a hihi-hihi te angé-angé pe hé te roa o te ino'enga nei, i te korenga o te rarama

Nui, e i te ta'e ai e tahi puka papa'i henua o te nga ino nei. Te nga hare iti kupenga ha'u'u ki te nga uka haka teki-teki á ko nape a (CAVIS) he roa o te Nga Hare haka'u'u i te horo'enga ture, te hare horo ture o te Hare Nui o te Tu'u Ura Ariki e, e te piringa hare ha'u'u ki te nga uka haka teki'enga o te Muto'i (CAVD) e te CAVAS o te Muto'i PDI

Ko ia ko te hare nui o te SENAME he ai era. Te rarama'inga o te anga-hanga te nga kona he piringa anga era e te Hare Nui o te Ministerio o te Haka Tere Moni i te 2008, ko máu rima á i te kore'enga nei, he haka takera i te ta'e tano o te hakaterenga nei, he pahono ta'e tika o te Estado, pahe me'a nui-nui titika. Te rarama ku haka tikera á i te

korenga o te mana'u tika e tahi, te korenga o te moni mo te nga vahe ena mo anga, o te korenga o te ngangata íte i te haka terenga ena, he kona kore mo te anga mo anga, pé ira á i te korenga o te rave'a nui hái hakatere informatica, pé ira á i te mana'u tika hakatere, hái tangata, hái roa mahana mo haka máo te anga'inga. Ki te rua painga e te SENAME mo pahono i te ui'inga o te INDH, ko hakaíte á i te hape nui-nui o te anga'enga nei he kí, te vaha hape nui he te hakatika'enga o te rarama nui kore, mo te ngavi'e totová, mo hakakío ki te rivanga kore o te Hare Nui ena. Te INDH ku tikera á i te hakakio'inga tano mo haka hoki te rave'a mo te nga nu'u totová o te nga nu'u henua tumu kanaka, i t'u i horo ai te ture ki te Hare Nui hakatere Lei, te rahira o te Kona Nui Ko te Araucania. Te Hare Nui mo te nga Mahingo, ko rarama á te rahira o te 15 horo-ture, ku haka tano á i te ture-horo i horo era. Te nga Hare Nui ku hatí'a á te horo'inga mo haka tano ki te tapura Nui 169 o te OIT, ku kí era "te tikanga máu te hakaterenga o te nga nu'una'a henua tumu ana horo te ture o te totová i to raua tangata he nga vi'e takora o roto o raua" (kupu. 9) ana ai ina ka'i ahe te hakatere lei o te Nga Henua Motongi, ana ai ina ka'i ahe te Tikanga ora tangata. No atu te hakaterenga lei o te nga nu'una'a henua tumu, ina ka'i hatí'a mo tere ioti a haho o te hakaterenga lei nui máu o te Tapura Nui o te A'o Ato'a, he tika ki te Tapura Nui 169, ina kai tano mo haka tere ana haka kore te haka'utu'a'enga tika mo te totova nga vi'e henua.

Tikanga ora o te Nu'u vari mai haho e te tikanga Ho'o ngavi'e.

Ko te rahira o te nu'u i vari mai , mai haho ki a Tire he 370.000 tangata, te rahi ra i noho i te nga Kona Nui, Metropolitana, Tarapacá, Valparaíso e Antofagasta tako'a. Te rahira o te ngangata anga no a- 70%, mai te 20 ki te 60 matahiti- te rahira he nga vi'e (55%) he te tumu máu mo vari mai ki a Tire nei, he mo anga i te anga, he ai ro te ta'e rahi i tetere mai te kona tama'i, te ta'e tano'inga o to raua ora tangata o to raua kona noho ra'e, pé ira á i te áti natura o to raua kona noho ra'e. Te rave'a engahape o te nu'u i tu'u mai, mai haho, he nohonga ta'e riva-riva i te roa hare, ta'e a'uha'u riva-riva i moni o to raua anga'inga, he hare hápi ta'e tano mo te raua ngapoki, he te ta'e tano o te roa taote kore mo to raua ma'iu'i, ki te tahi atu me'e haka'ou. I te roa o te nohonga hare, o te nu'u i tu'u mai, ma haho te 21% tarahu i te hare hái prau-tarahu kore, ina ka'i tapura te (Contrato) a rote roa lei, o te kore te prau-tika o te anga. He moni kore mo te roa ava'e (Garantia), he tangata kore mo hokorua (Avala) i a raua i te roa moni a'uha'u.

Te haka tano'enga o te rave'a ápi e te politika ápi mo te roa o te ngangata tu'u mai, mai haho, tano mo mono te rave'a tua'i era. Te rave'a tua'i he tere'ena he (DL 1.094 o te matahiti 1975) ku anga i te ro'a rave amo hapa'o te Hátu máu o te Henua, te me'a ka'i tano nei ana oho a múa, he haka titika ro ki te me'a o te nga matahiti nei ena hakatano'enga ki te tikanga ora tangata. Mai te u'i'enga o te politica lei ápi ana oho mo riva, he tere a rote roa o te haka tikanga o mira-mira ro tikanga ora tangata, he haka terenga tano mo rava to raua Lei titika, he mo haka tano ki to raua tikanga voto tangata mo kimi te Honu'i henua.

Ki te tikanga o te nga rave'a kupu lei, he takora i te kimi'inga tika o to raua tika lei, he rara haka'ou te nga kupu lei, mo haka'e'a te ngangata mai te henua nei mo tute ki to raua henua, he ngangata/he ngavi'e, ki te u'i ra te nga kupu lei he hakatere e te Hare Nui hapa'o Henua, pé ira á ki te Hare iti hapa'o hakaterenga henua ana haka tere hape ki te tangata. Te ahe ra o te tikanga horo ture mo tute te tangata, he me'a vara anga e te nga Hare nei, ku haka horo á i te horo mo ta'e hati'a ki te Hare Nui haka rura-rura o te Puka haka tere Henua, ki te nga kupu 13 e 64 takora o te N° 2 e 67 o te Lei hakatere ngangata o Haho.

Te tahi atu me'e mo rara haka'ou, he tikanga ora tangata o te ngangata i tu'u mai, mai haho, he mo íte te huru máu ahá o te ngangata o haho ana noh i runga i te henua nei, he to rau tikanga politika, ana voto ro ki te nga voto kimi honu'i o te henua, o ina.

Te nu'u o haho, he ai ro te tikanga mo voto ki te rua tangata, hó ina ka'i tano á mo oho raua mo kimi te Tika o te tangata Honu'i, mo ta'e huri i to raua Prau Henua pahe Tire á. Te Hare Nui Pa'apa'a o Haho IDH, ku kí era á he "te tano o te tikanga o te ngangata o haho, o te me'a nei, ta'e he me'e haka kore te tikanga ora tangata (o te kupu era o runga) he me'a haka tano ki te tikanga ora tangata o te A'o Ato'a o haho[...]" Ko te Corte máu, ku kí tapura á, ki te nono'i'enga mo haka tika, he haka kore te tikanga o te ngangata (i roto i te me'e i nono'i era, i roto te me'e hape ena) i rote Lei, he haka tano ro ai ki te to'u me'a he kí era á e te Hare Nui o te tikanga tangata o America, mo haka tano ki te hakaterenga o te nga nu'una'a i roto i te terenga Democratía.

I te roa rave'a o te hakatari tangata mai haho, i roto i te matahiti 2012, ku íte á tato'u Ko te rahira o te tari'enga tangata, te rahi ra mo haka tái'ata, he mo vara haka'anga haka-u'tu'a.

Ko te rahira, te puta máu o te hape, ina he a'va'i te tara tano mo to raua anga, he te tikanga kore, ina e tahi, ko ia ko te ta'e íte o raua i to raua tikanga i runga i te henua nei. Ki te rarama haka anga i te Hare Nui o te Interior, irote nga matahiti 2007 ki te matahiti 2011, ko máu rima á 113 horo ture re'o, o te nu'u 220 ika i tari mai ki nei mo haka tái'ata, -38% he nga tanga ina ka'i tano to rua matahiti, e te 64% he nga vi'e- Ko íte á tato'u, ko te rahira ina ka'i horo te ture ai re'o, ina ka'i papa'i.

I te rarama o te nga táu nei, ko tikera mai á e rua me'a apa-áu i te rave'a ra mo haka kore i te taparahi nei, he tari'enga ngagata mo haka tái'ata. Te me'a ra'e he haka matara haka'ou o te piringa Amu'rama huru rahi (Intersectorial) o runga o te ha tái'ata-ngavi'e- haka mata ro a i te matahiti 2008- ko ia ko te haka rarama i te rahira o te anga-hanga o te mo haka kore i te ta'e titika o te anga o te Estado i runga o te haka-ika nei. Te rua me'a riva he me'a anga i te matahiti 2012 o runga o te horo nui, ko te haka'utu'a ra'e ki te ngangata tari-tangata mo haka tái'ata, ko haka u'tu'a á hái lei hámata i te matahiti 2011 i te ava'e o Abril.

I te rarama'inga te amu-rama, ko máu rima á i kore'enga o te nga hare Nui haka tere henua, i te anga'inga ké, ké o rote raua haka terenga, ina ka'i haka tika i to raua mana'u, pé ira á i to raua puka papa'i ino ena, he rarama kore ki te rua rarama, i te ta'e tika o te hakaterenga mo anga e mo haka kore, i te haka hápí i te ngangata mo te tika lei. Te henua ina ka'i haka tano te rahira rave'a mo haka tika i te anga hape nei, ina ka'i ai te hare mo haka noho te nga ika. I te roa rave'a haka tere lei, te INDH, ko máu rima á takora te korenga o te ngangata hokorua lei, mo hokorua ki te nga ika ki roto ite horo- ture, mo haka takera i te me'a puta máu, o o'o ro ki te roa haka kore ture o te ría-ría, o ki te moni kore kore mo ha'u'u ki te nga ika, he mo va'ai hái tara mo to raua me'e hanga.

He me'a hihi-hihi ana íte, pehé te rahira o te me'a riva i anga e te nu'una'a tua'i i tu'u mai, mai haho, pé ira á ki te nu'u ko tu'u iho mai, ki te rivanga tere o te Henua Tire, te kí'enga nei he me'a tangi o te nga Hare Tikanga ora tangata, he takora o te nga hare Pure rahi, vara anga mo te tikanga ora tangata o te tangata o haho i a Tire nei. Ki te hare nui o te INDH te me'a nui ra i haka mana'u, he hakaterenga o te nga Ve'a henua i haka tere ai i runga i to raua kaka-papa'i, he kí mo haka tika i to rua mana'u o runga o to raua Ve'a papa'i, mo haka tika i te nohonga ngangata.

Tikanga o te ngangata haka puru e te Lei.

Te kupu nei ku haka tikera á te rave'a nohonga o te nu'u haka puru e te lei, mai te nu'u tanga ki te ngangata pá'ari i rote hare tape'a (hare Kopu). Te nu'u ra'e, ko rara ki te tikanga mo voto e te nu'u i haka puru e te lei; te haka ririva engā o te nga kona haka puru tangata; te tikanga mo rava'a io te me'a nohonga taote mo to raua mai'ui, e mo anga takora, te haka utu'a'enga o te Estado mo hapa'o te tikanga o te nga nu'u mahingo GLBTI (ra'é-ra'é, nga vi'e hiku, a rurua paenga, nu'u huri huru ngavi'e, nu'u urumanu nga vi'e, te tahi atu nu'u ké) i haka puru e te lei; te tikanga o te nu'una'e a'uari'o hare haka puru; e te haka tuhi hanga te ngakupu o te Lei 20.084 o te tano'enga to raua máu maramarama mo haaka puru e te lei, te haka tere-hanga o te nga kona o te SENAME (hare Nui u'i tikanga o te nga tanga ápi he nga poki takora); te haka korenga o te tikanga voto o te nu'u i haka puru e te lei, te me'e nei he me'a mo haka rarama ki te rahira tangata mo hakaite i to raua mana'u mo kimi te tika e tahi no, pehe ana te tangata haka puru e te lei, he haka kore haka'ou i te tikanga mo voto, karua ía haka u'utu'a. He hape ro takora ki te kí nui era: Ko ta'e ika timo (ki máu rima iho, ana haka u'utu'a) he nu'u haka puru mo rarama ía, ana ai te hape-ino máu, ana haka kore i to raua tikanga mo voto, ana haka tano ki te kupu o te Puka Nui haka Tere o Tire 16 N° 2, he kí era, mo te nga nu'u i tuhi ai o te me'a kino ta'e áti rahi era mo haka puru o te hakatuhi i te áti ino taparahi-tahata. I to'u me'a he oho a múa o ina i te oho'enga haka riva-riva i te hare tape'a a roto, mo te rivanga tangata, te kupu o te lei 20.603 lei mono ki te lei 18.216he kí era, he ai ro á te tahi hakau'tu'a haka'ou mo te nu'u i haka puru e te lei, mo te Maori lei he hakatitika ki to'ona mana'u, pehé ana haka u'tu'a, hai anga o hái te tahi atu me'e mo haka tano ki to'ona me'a ino anga.

Mo te me'e ena, te me'e tano mo haka titika haka'ou i kupu hakaterenga o te lei 18.216, mo kore i te nga kupu haka tere, ina eko hámata i te lei 20.603. He hakapaka haka'ou i te lei 20.588 o te lei mo haka kore i te u'tu'a'enga o te nu'u haka puru (mo haka'e'a), i te ava'e o Agosto o te 2012 i haka'e'a ai 2.721 tangata mai rote hare tape'a, ki te papa'i'inga o te Nga Nu'u hapa'o tangata puru.

Ki te tika ra, te komo-komo rahi tangata i rote nga hare tape'a iti-iti ina ka'i tano mo te rahira ngangata, he haka u'tu'a ki te Estado mo anga haka'ou i te hare tape'a hó'ou (ápi) mo te rhira tangata, i te matahiti 2011 ko o'o á ki te 62% (53.383 tangata he nga vi'e puru, mo 34.000 nga kope no), i te 2012 te rahira tangata i rehe ai, ki te 25% (51.651 tangata/nga vi'e i puru mo 41.034 nga kope no). Te me'a ino rahi i hakapaka ai i te nga kupu nei, he haka komo rahi tangata ena i rote piha haka u'tu'a (nao-nao), i te tangata, ko ngatu á i roto 164.812 mahana/tangata i te rahira 16.173 nga kope i haka u'tu'a i roto piha iti-iti. Ki te ava'e o Agosto o te 2012, ina ka'i titika á te me'a hape haka puru tangata i rote piha iti-iti, ko ngatu á i roto 141.254 mahana/tangata.

Ki te kupu o te oranga tangata ki te roa hare Hopitara o te nu'u puru i rote hare tape'a:

I a Agosto o te 2012, he ai ro á 41 Taote, he 25 nga vi'e rara haoa (enfermeras) ki te roa ta'ato'a o Tire, ka kí era 1 Taote mo te 1.259 ngangata, 1 vi'e/ngangata rara haoa mo te 2.066 ngangata puru i rote hare tape'a, ta'e haka'e'a i te po. I te roa o te anga he hápi mo raua, 709 ngangata i anga ro ai i te rave'a (CET) hare piringa mo te anga mo te hapi o te nu'u puru, ka kí era i te 1,37% o te rahira ngangata puru i rote hare tape'a, ko oho iti a runga ki te 2011, hái 0,1 %.

Ki te ngangata a'uari'o o te hare tape'a, te Estado he ai ro á te rongo mo móa te tikaanga ora tangata o te nu'u a'uari'o, mo haka ririva i to raua kona anga, to raua moni a'uha'u

ki to raua anga, he nga rave'a tano mo to raua anga ananake, mo va'ai to raua oho'enga hápí ririva, mo ata íte o to raua anga, mai te nga vi'e ki te tangata, ki te tahi atu me'e takora.

Ki te roa o te haka u'tu'aenga ki te nga nu'u tanga ina ka'i pa'ari to raua matahiti, te kupu o te lei mo rara haka'ou, he lei 20.084 mo haka tano i to'ona terenga mo haka hoki hakao'u ki te tangata tanga haka e'a mai te puru, ki te roa orange anga tangata

Mo va'ai hái haka u'tu'a ké ta'e puru no. Ki te ava'e o Septiembre o te 2012, te rahira tangata tanga ápí 12.464 i haka u'tu'a i rote hare máu tape'a, he 10.079 ko haka'utu'a hái anga haka'utu'a ké.

Ki te nga hare o te Sename mo te nga tanga ápí, te rarama'inga o te nga ava'e e ono ra'e te matahiti 2012 ku anga é e te piringa Umanga rara-anga o te nga hare (CISC) ku haka tikera á ki te mata o te ngangata, i te korenga o te tahi atu prau hare mo haka tere i roa o te ta'e tikanga te roa Maitaki o te Seremi Orange tangata, pe ira á i te tahi atu me'e mo piri e te nu'u puru ki ro raua mahingo, he kona kore, mo piri ki ta'ana maori íte lei, pe ira á i te kona kore mo anga ki to raua te moni (talleres), mo haputu, mo to'ona hora e'a'inga.

Tikanga o te nu'u pa'ari nga rua'u he korohua.

Te nga nu'u pa'ari, nga rua'u he korohua, he nu'una'a verenga kore i te roa o te tikanga ora tangata o raua, ki te roa o te haka mira-mira, he vara totová ia raua, i to'u me'e ino nei he oho he ata rahi ki te nu'u moni kore, he paerenga, he verenga kore, pe ira á ki te nu'u noho i rote nga hare hapa'o korohua he ruau.

I te ava'e o Junio o te 2012, ku haka rarama á ki te mata o te ngangata, te rave'a e tahi mo haka riva-riva to raua nohonga pa'ari ta'e ino, mo haka mahani i to raua pa'ari'enga, he mo haka tano tahi ana ki roto i te rave'a riva e tahi no. Ki te riva máu o te hakaterenga, he paka te me'a pahe: he haka takera mai i te kimi'inga o te ara tika mo raua, he mo haka tano te korenga o raua te nu'u pa'ari, he haka takera tako'a i to raua tikanga pahe nu'una'a pa'ari, mo haka utu'a—rongo ki te Estado mo haka tere pahe hatu máu o to raua tikanga; he to'o mai te ki'inga e tahi mo to raua nohonga mouna riva, i to raua nohonga ta'e kore hare, ka'i te tahi atu me'e, ko to'u me'a rahi he ha'aki era i te tapura Politika o Madrid, e to'ona mana'u tika o te nga henua pa'apa'a ta'ato'a, ki runga o te oho'enga pa'ari o te nga korohua nei, pahe me'a Rarama tapura o Brasilia, e te kaka-papa'i tapura o san Jose.

No atu i te me'e era, ki te nga tau nei, ina ka'i punga i te vananga he kí era i runga i te tara rahi mo ra anga mo anga. Ki te me'e nei, he haka paka nei ki te tika o te moni no, pe ira á e te Estado ana haka'anga i te rave'a titika, mo hapa'o te tikanga o te nu'u pa'ari, a rote roa o te nga hare Nui o te Anga Nui Henua, mo haka tano ki to raua rongo-tika, he hapa'o te nga korohua, to raua tikanga, ta'e mo haka mira-mira.

I roto i te rahira nu'una'a pa'ari, pahe nu'u o te nga hare korohua, ki te rahira o te ngangata maruhi, teme'io, he háu'ha kore, he me'a nui mo te INDH, he me'a rongo máu o ta'ana anga nui. I te maruhi'enga o raua, ina ka'i tano mo ani, mo rako ki to raua tikanga ora ngangata pa'ari, he haka 'ara te totová'inga o te nu'u taparahi i runga o raua. Ki te roa nei te INDH, i te 2012, ku haka anga á i te prau-tika mo te hakaterenga o te ELEAM, me'e ra'e o te Henua, mo rara mo kimi tahi atu i te me'a hape ki te ngangata pahe, taparahi'enga, totová'inga, hariro'inga pahe urumanu, e te tahi atu me'a ino ki te nga korohua, i te nga hare hapa'o koro, mo haka tika ki te hakaterenga o te nga henua pa'apa'a, ko haka hámata á i te 14 kona hare, hare a'uha'u o ta'e a'uha'u

O te nga kona nui o Coquimbo, o Valparaíso, ko O'Higgins, o Maule, o Biobío, e te kona o los Ríos pé ira á i te Kona Nui-nui Metropolitana. Te me'a rave'a nei he hakatakera á e te INDH, he:

-Te ta'e horo'u, e te haka tika te hora mo tu'u te hokoru'a mo u'i ki te nga koro.

-Te ta'e rahi o te ngangata a'uari'o o te nga nu'u pa'ari, he kí era te rongo Sanitario mo hapa'o to raua mai'ui, e te anga rahi mo haka ora o te A'au.

-I te Korenga o te kona mo húa i to raua ra'aka'u, nga ró'i, pepe, te tahi atu me'e o raua.

-I te máu rima ki te nga koro here hái taura i te kona e hitu, e rua no kope (i háti'a ai e te taote).

Tikanga ora o te ngangata maruhi ana

No atu i te oho'inga a mú'a o te rave'a pa'apa'a i runga o te tikanga ora o te ngangata maruhi, mo haka paka ki te ngangata o to tato'u kona, mo oho a te ara tika, ki te rahira o te maruhi'enga o raua, o to raua me'e hanga mo anga, ki to raua ta'e tapa e te tahi ngangata ki a raua, o to raua haka mira-mira'inga pauró te mahana. Ki te roa era, te ta'e haka mahani i to raua mai'ui, pe ira á i to raua ta'e haka paka, he me'a kakara e tahi mo kimi i to raua ara tika maruhi ena. Te haka rarama ena o te me'a hape nei o te ngangata maruhi, he me'a anga a rote ava'ai'enga o te moni no, mo to'ona raua me'e hanga i kore era, ina ka'i u'i a rote roa o te tikanga máu tangata o raua, ku tapa á takora pahe inversion ta'e tano mo te Estado, he politika ta'e reka mo te Estado

I te matahiti 2012 ku paka á pahe táu o te rahira mana'u o te kimi'inga ara o te politika

mo te henua ta'ato'a, mo haka tano ki te tano'enga o te nga henua pa'apa'a, o te nga hakatere-hanga o te ngangata maruhi ena, ku tapura e te Tire, hó ki ina ka'i oho ia a múa á ki te mata o te tangata.

Ki te hakatere ena, ina ka'i máo riva'enga te mana'u tika o te rara nui Henua o te

Nu'u maruhi ena, te hape nei mo haka tere riva-riva e te ara o te íte e hía te rahira o te tangata maruhi o te henua Tire, mo íte pehe'a ana tere te anga'enga o te rave'a nei. Te ite'inga ta'e tano i runu e te máu henua, he tupu mai te tataku-hanga o te u'i'enga o te anga nui u'i maruhi (ENDISC) o te 2004, he kí'inga e tahi mai te hoko vá'u matahiti a túa, hó ki ina ka'i tika mo íte hokohía ngangata máu o runga ite henua nei.

Ki te u'i'enga o te anga'inga o te lei, e rua no me'e hapa hau o te anga nei o te matahiti 2012. E tahi, ko te haka mahani'inga o te maruhi engangata pahe rave'a huru-ta'e tano i rote Lei 20.609, ku haka tika te ta'e haka mira-mira ki te ngangata maruhi ena, te haka u'tu'a engangata i ta'e hatía mo te ngangata ta'e maruhi, ki te ngangata ta'e mai'ui, he mo kí-kí tahanga te vanaga maruhi. Te rua me'a riva he te tapura'enga o te vananga'enga hái rima (LSCh) pahe rave'a e tahi mo haka angí k te rua kope te mana'u tangata, mo te nu'u taringa-po o te henua nei, a roto o te Lei 20.602, te me'a lei nei, i kore á te kupu o roto, ina ka'i haka tere pahe Lei 20.422, ki te hakatano'enga o te kupu.

HE TIKANGA ORA TANGATA O TE HAKATERENGA MONI, O TE NGA MAHINGO TA'ATO'A, E O TE MARAMARAMA (DESC)

Tikanga o te orange ta'e mai'ui

Ku oho iti á a múa i te rave'a o te politika haka tere orange tangata, pahe politika Henua, mo te rava'a'enga o te tika o te roa tute e te henua ki te mana'u roa o te Sanida

mo te matahiti 2011-2020, mo rava'a te roa e iva nui, he 50 kupu mo haka tano, i roto i te roa 5 ara-máu tumu: hakatano'enga, riva'enga, he anga ananake-nake, titika'enga, e tahi no mana'u ananake- nake hare. Te haka rara tahi i te mana'u tika Henua, ko anga á a roto o te vara tatake i runga o te tikanga orange mo te nga mahingo ta'ato'a, i te anga hape rahi o te kona hopitara riva mo te noho'enga tanata o roto, i te piha , he ro'i ta'e rahi mo te mai'ui, pé ira á i te nga taote tika ta'e rahi, te hape'inga o te nga hare hopitara riki-riki, ta'e tika mo te orange o te ngangata.

Te INDH rara riva-riva á i te rarama te Lei haka tikanga ora tangata, he rongo mo te nu'u mai'ui, to'u me'e hámata i a octubre o te matahiti nei (2012), te huru mana'u mo haka titika te o'o'inga ki te roa ra'au ririva mo te ngangata, he titika'enga o te ora-tika o te roro o te tangata henua.

Te hakatano'enga o te lei haka tere tikanga ora tangata, he nga rongo takora mo te ngangata, i rote roa haka tere'enga ara o te orange tangata (Lei 20.584) he me'a tumu

mo te oho'enga a mua ki te ara tikanga ora tangata, o te hakatakera mai i te tikanga mau o te tangata mo va'e i to raua rave'a orange, he to'ona hatu'inga mau mo hapa'o i to raua orange hai mana'u o raua, ki to'ona mana'u mau, he hai ite'enga ta'ato'a. I to'u hora, te lei nei ina ka'i ripo'u tahi, ka'i haka tika á , topa á te hihi-hihi rahi o te ngangata hahine á mo mate, ana ta'e anga mo unu i te ra'au mo haka ora tahanga ki te tangata, e ana anga e ia mo mate era o'ona, kai tika pehe'a ana tere, hai mana'u o te nga taote,

o hai mana'u era o'ona, pe ira á o te hakaite ki te nu'u mai'ui, mo ite tahi e Ia, e hía ra o'ona mahana to'e o to'ona ora, mo ite ahe e Ia ana mate.

Ia Tire, te rahira o te ra'au he 57% o te haka páu kete o te ngangata, ki te nu'una'a uru manu o te e katahi-huru (*quintil*) roa urumanu, ki te karima-huru o te nu'u ta'e veve rahi era, he topa ki te 39%, te ara rave'a nei he takera te ta'e tano'inga o te hakaterenga ora tangata. Te Honu'i mau henua ko hakatakera i to raua mana'u, mo haka anga i te 60% o te nga ra'au vara unu te ngangata henua, he anga pahe ra'au "*genericos*", pahe ra'au ririva ana rara, a rote rave'a nui e tahi ko te lei Henua, ko te hare nui hakatere ra'au ANAMED, ki oti haka anga e tahi Lei henua o te ra'au púa'i (*fármacos*) mo: i) haka tapura tahi te ingo'a mau o te ra'au, mo ho'o te ra'au ki te tangata, etahi, etahi ta'e hai puahu no, ta'e hai ruru no, mo ite ána ana ai he ra'au riva púa'i, he peheá te huru o te ra'au ki te rua ra'au; ii) mo va'ai ki te nga hare ho'o ra'au, te huru hatu mau pahe hare ho'o ra'au, pe ira á ki te maori hápi anga-ra'au; iii) mo ta'e te ho'o tahanga te ra'au ki te tangata; iv) Mo haka ut'u'a ki te ngangata i te ho'o ra'au ke, mo vahi to'ona o te moni mo te pú kete, e te haka ma'a-ma'a ki te ngangata.

Ia Tire i te 23% o te matahiti ora o te tangata, i mai'ui ki te rahira o te mai'ui o rote puoko, he ma'ama'a, he te tahi má'i o te roro ta' e anga tika. Ki ai o te nu'u honu'i o te orange ko anga á i te rahira o te rave'a mo te orange roro-tika o te nu'una'a mahingo, mai te hóe ahuru matahiti ki te hora nei, he to'e no korenga tangata, haho o te nga kona nui-nui, i te nga kona riki-riki, ki te hopitara mo te nu'u pa'ari; kona ta'e rahi mo u'i-u'i ra'e ki te ngangata ma'a-ma'a ana tu'u ki te hare'u'i ki o te nga taote, ina he hare kona mo haka u'i-u'i ki te nga kope tanga ta'e titika i te anga'inga o to raua roro,

Rave'a ta'e rahi o te anga'enga ananake hare anga ki te mai'ui roro pahe hakaterenga henua i te nga vaha o te Estado (kona anga tangata, nga kona hápi, nga kona nohonga hare, i te nga rave'a haka orange tangata, i te rave'a hakatere maramarama); nga taote taé tano i to raua hápi mo te rahira mai'ui, pé ira i te nga kona hare hápi ta'ato'a, mo

anga ki te rahira ngangata henua ta'e tika i to raua roro puoko, ana tere. Te INDH ko haka hangu á ki te rave'a Lei e tahi, mo haka hapa'o i te ngangata, mo haka tikanga i to raua ara tangata, ana ai te mai'ui e tahi a roto i te roro, mo há'u'u hái rave'a tara moni.

Tikanga ora tangata i te roa hakahapa'o Tikanga mahingo

Te INDH ko rara á i te Tikanga ora tangata i te rave'a, haputu moni korohua, pé ira á ki te roa o te hakahapa'o tikanga mo te nohonga korohua, mo há'u'u e te mahingo henua ki te tangata mo to'ona matahiti korohua, e te nga mai'ui maruhi korohua. Te Puka Nui Hakaterere Henua ku tapura-rongo á i te tikanga ora tangata i to raua matahiti korohua (*tikanga seguridad Social*) mo haka tano ki te hakaterenga Pa'apa'a o te A'o, ki te tikanga tumu o te ngangata, te rongo máu mo haka au'ha'u e te Estado he mo háputu te apa tara mo te hora korohua o te tangata, pahe kí'inga o te lei o te tikanga ora tangata (art. 19, N° 18).

Te hakatikanga ki te lei o te 2008 (lei 20.255) ko haka tika á ki te nga rave'a nei e toru; i) mo haka oho te rave'a nei ki te ngangata noho a i haho o te me'a ra'e; ii) hakarahi mo hakatano te háputu'enga moni ta'e rahi o te ngangata ta'e ono, mohka tano to'ona raua moni korohua, o haka au'ha'u ro ki te Fisco, mo haka rahi te nga nu'u haputu tara korohua, ko ia ko te haputu-putu moni o raua ana; e iii) mo haka tano te haputu'enga o te nga vi'e ki te ngangata. Te hakatitika'enga ko tapura á e tahi rave'a tumu mo te háputu'enga moni korohua, ko haka tano á ki te me'a ra'e i anga, e toru o'ona tumu aka: e tahi aka mo há'u'u ki te veve, te rua mo haka au'ha'u tahi ki te ngangata, e te toru ia aka he haputu'inga o te tangata i to'ona moni.

Te aka ra'e, he há'u'u ki te veve, he rave'a tika mo haka tano tahi atu ki te Tikanga ora tangata o te haputu'enga moni korohua ta'ato'a ananake. Te Umanga Maori o te OIT, ku haka tikera á haka u'hu'inga o te rave'a lei nei, ki te nui o te haka anga te rave'a há'u'u tahi hái moni mo te korohua veve verenga kore. Hó ki ina ka'i titika á, i te oho'enga a rote roa rave'a o te tahi nu'una'a *privado* i te oho'inga haka háputu moni mo te matahiti korohua, i haka tapura rongo á i rote Hatu Lei N° 3.500 o te matahiti 1980, ina ka'i tika á ki te tumu máu o te rivanga tika, ki te anga ananake te riva te rake, e te au'ha'u'inga ananake-nake o te nga moni haputu mo te hora korohua, he aka tumu máu ana o te anga *seguridad social* mo te mahingo.

No atu te rahira o te nga kupu rongo mo te rivanga o te nga vi'e, ki to'u me'a papa'i e te Umanga nui rara moni korohua, ku haka má'a te ta'e titika o te moni korohua o te nga vi'e, ki te moni korohua o te ngangata: ki te ava'e o Diciembre o te 2011, te moni korohua ko au'ha'u ó ki te nga vi'e, he ta'e tano pahe me'e o te ngangata 6,17 UF, he 4,26 no mo te nga vi'e. Te hakatano inga o te lei, ina ka'i hakakore te vaha o te ta'e tika o te *tabla de mortalidad* o te nga vi'e, o te ngangata, He me'e ké a rarua, oira no te vaha i to'e ena- mo haka tika ki te moni háputu- he to'e no te ta'e tano'inga o te moni korohua o te vi'e o te tangata. He noho ro péaha, i te vaha o te hakaterenga o te *sistema privado* ki te rave'a ka'i tano mo te nga vi'e, ki te hope'a o to raua vi'a he topa he haka aroha ana mo to'o mai hái moni o te Fisco.

Te hakatikanga i o'o no ki te roa o te rave'a o te moni haputu korohua, he haka tupu ro te rave'a ápi pahe Umanga o te nu'una'a haputu moni, mo haka kía hío te anga'ega o raua, mo rara te hakaterenga o te rave'a nei. Te ta'e tano mau o te rave'a nei, he te hangu kore o te hakatikanga, o te ai he mo ui-ui no ki a raua; mo rarama riva-riva te

rave'a nei a rote papa'i'enga o raua, ina ka'i riva, ka rua matahiti, ina ka'i haha'o ki roto pahe rongo máu o raua te honu'i haka tere henua.

I te roa rave'a o te hápí i runga o te tikanga ora o te haputu moni korohua

Te hare Nui o te anga'enga tangata o te Ministerio o te Anga e te rave'a hapa'o tangata anga, he ai te rahira o te me'a mo rara, he haka tika te anga-hanga pehea ana hápí ki e ngangata ana hapa'o i to raua moni korohua, he pehe ana hápí i te hakatere ki to rua moni korohua (FEP). Ko te ono nei, he rave'a pú'ai mo te politika hakatere e te mahingo i to raua moni korohua; ka'i atu, ina kai tika ki te hora nei mai te aha (4 matahiti) o te hakatere, ina ka' rara á te rivanga hó, i te hapen'enga o te haka tere riva o haka tere hape.

I roto i te hakatikanga lei, he me'a haka tere a rote lei, e toru no me'e riva: te va'ai inga moni mo te haka anga ki te nu'u tanga vie/ he tangata ana haka'anga, he te nga kupu rongo mo te haputu'unga moni korohua o te Va'e háu e te Muto'i ta'u-ta'u miro. Te hapa'o'enga o te tahi atu rivanga mo te hapa'o moni korohua, he re'o no, ina ka'i pa'ari á pahe rongo mau, o te me'e papa'i i runga i te puka o te hatu máu o te hakaterenga moni korohua, ina ka'i haka tere pahe pra'u tika máu

Tikanga o te Anga, he Tikanga ora o te nu'u haka anga

Te nga kupu nei i haka tika i te hapa'o'enga o te ngangata anga, te haka tika o to raua tikanga pahe nu'una'a anga ananake, pahe: nu'una'a anga hatu-papa e tahi no, te hakati-tika'enga o to raua tikanga ananake, he te Tikanga o raua mo tu'u hatu-ta'e anga (*huelga*). Te nga kupu nei he oho takora mo te nga nu'u tavini-anga ki te Fisco i te hekaterenga hatu o te estado.

Ki te roa rave'a o te hapa'o'unga ki te nu'u anga, i rote matahiti 2011, ku áti á te rahira tangata 19.776 a runga ki te matahiti 2010, i te rahira o te ngangata anga i roto i te anga haka'anga hare Nui-Nui (18,9%), ki te nga nu'u i anga i roto i te nga matete ho'o (14,8%), i te kona anga Hare hakatere Moni (13,6%). Ku oho á takora a runga i te áti rahi o te ngangata i te anga-hanga rahi. Ki te matahiti 2010 i áti ro i te rahira mahana-tangata 3.793.710 ki te 2011 ko iri a ruga ki te rahira 4.192.749 mahana-tangata, ka kí era he iri á ki te 10.5% a runga. Ko ia takora i te rave'a ngangata mai'ui i o te ino'enga o te anga, ko iri a runga ki te 6,5%, i iri ai a runga i te rua matahiti ki te 27,7%.

Ki te rahira ngangata i oho ki te hatu-papa (*sindicato*) o te nu'u anga, ina ka'i iri a runga, o te ai i te matahiti 2010 ki te rua matahiti he 0,1% no, he tu'u ki te 11,8% no. No atu te me'a ra'e nei te hatu-papa tangata i iri a runga ki te 439, i te nga matahiti 2010, 2011, he me'a iri nui iti a runga ki te nga matahiti ra'e e rua (2009-2010), ku poreko ana 95 hatu-papa nu'u anga.

Pé ira á mai te matahiti 2010 ki te 2011, ku iri á a runga i te rahira ngangata i hapa papa'i i roto i te hatu-papa nu'una'a anga ki te 3.9%. ka iri a ki te rahira 33.794 ngangata anga.

Ki te nga ono ava'e o te 2012, 37 Umanga-nui-nui (*empresas*) ku haka u'tu'a e te lei, o te anga'enga ta'e titika ki te hatu-papa engo o te nu'u i roto i te roa o te Henua Tire, e rima a runga ki te nga e ono ava'e hope'a o te matahiti 2011.

Te rarama nui o te matahiti 2012, ku máu rima á te anga há'vare o te "multirrut", o te nga Umanga Nui haka anga ngangata, i te haka kú'i-kú'i ki to raua tangata haka anga, mo riro raua pahe nga kope ké, ki to raua kona anga.

Te to'enga haka'ou o te kupu nei, he me'a o runga o te ngangata haka'anga e te Estado i to'ona hakaterenga. Ki te matahiti 2010 ia Tire, i anga ai te rahira 235.794 ngangata, ki te nu'u i haka tapura i to raua pra'u anga ki te nu'u i haka'anga no ki te tau ava'e no, pe ira á ki te nu'u i to'o mai mo anga e tahi no (186.757 ngangata pra'u tapura y 49.037 ngangata haka'anga ki te anga e tahi, o he tau matahiti no). Ki te rua rave'a, te nga Hare tavana (*municipalidades*) o Tire ko haka anga á i te matahiti 2011 ki te rahira 67.692 ngangata (26.744 pra'u tapura 9.650 a pra'u no y 31.298 haka'anga ai te ava'e no).

Pahe anga'enga ki te hakaterenga Hatu Mau o te Henua, ki te nu'u i haka'anga ki te nga hare Tavana, te haka anga'enga o te ngangata haka anga, he tu'u pahe me'e huru ke, haka anga te ngangata hai pra'u ke, ké ana anga mo te Estado, hó i kore no Tikanga pra'uti'a o te ngangata o te Estado mau ko ki era pahe tangata haka'anga *publico*, o to raua lei (*planta y contrata*). Te me'e hape nei he hape o te Estado, o te ai ina ka'i haka'e'a i to raua te nga ingo'a o te ngangata haka'anga e te Estado, te apa rahi o te ngangata i haka'anga no hai huru pra'u *honorario*, mo puru te hape nei.

Tikanga ora tangata mo te nohonga i te aro natura maitaki.

Te hanga mau te henua Tire mo tu'u pahe henua nui-nui e tahi, he kimi te rave'a rahi tika mo tomo ki te roa ena, i rote roa haka hapa'o'enga te Tikanga ora o te aro natura, ko ia ko te Tikanga mau o te tangata noho era i runga, mo ta'e haka'ino ki te mahingo ngangata.

I te matahiti nei, te rongo-tikanga mau o te Estado he tikanga ora o te aro natura, he me'a hihi-hihi nei, he ku'i-ku'i rahi ro i te anga'enga nui mo rara, he ara-tari-mori mo haka'ura te nga hare *domestico* ngangata, pé ira á ki te nga Umanga-nui *industrial*. Te ture rahi o ngangata i e'a ai ki te ara, he me'a tika o te mana'u maeha api o te ngangata mahingo, pé ira i te nga nu'una'a mahingo ngangata ki ite ai pehe ana i to raua tikanga haka hapa'o aro natura, te rivanga o te ara rave'a nei, he ata oho a mua i te kimi'enga o te tahi atu mana'u tika o te estado mo ata hapa'o i te aro natura riva mo te nohonga tangata takora.

I te ta'e hakatere tahi te nga kupu hati'a, pe ira á i te kore o te tahi nga kupu, mo te hakatere nui e tahi o te aro natura, ko ia ko te rahi'i'enga tano mo hapa'o te henua ta'ato'a, pé ira ana ki te aro natura, kona noho o te ngangata, pahe tikanga mau he ki era te hakaterenga pa'apa'a o te A'o Ato'a.

Pé ira á i te hakaterenga o te rave'a hare superintendencia, ko ia ko te nga hare nui haka rura-rura lei o te aro natura, he me'a pu'ai rahi e tahi mo te Henua Tire, ai ra me'e ena he tika iho ro te oho'enga a mua o te hakatere ono henua, he haka u'tu'a takora ki te nu'u haka ahe ro ki te me'a aro natura, ana oho ro ana ino ro ki te ngangata, ko ra nu'u i kore te rave'a mo haka hapa'o i to raua aro natura, he mo haka au'ha'u ki te nga kope haka ino ena i to raua hakatikanga ora. Ki tano tahi ro ra anga ta'ato'a, ina he rave'a tika mo rava'a, mo haka tere pera, eko pau te anga'enga ino i runga o te nga tikanga ora tangata, pe ira á ki te aro natura. Ko te me'a nei ko tuhi era á, e tahi matahiti a tua, i roto i te rarama nui o te matahiti 2011, ina ka'i makenu ia te rave'a ena.

Mo te hope'a, te topa te rara inga o te rarama o te INDH, o runga o te nga tatake o te aro natura o te tangata, he haka tikera á i te tatake'enga he me'a ino mo te ngangata, ana haka anga, ana haka keru á i te ono henua, pé ira á i te ino'enga o te aro natura henua, i te ati rahi o te aro natura e te ino'enga ki te nohonga ngangata i te rave'a hakatere i te ono henua, he me'a puta nui mo te henua, he me'a pu'ai o te Estado mo anga pahe

rongo mo raua, i rote haka hapa'o'enga i te tikanga ora tangata. E iva ahuru ma hitu (97) tatake'enga o te ture aro natura i runga o te henua Tire, i te rahira ki te rave'a o te roa *energía y minería*, ko to'u vaha nui e rua vara tatake era i te roa hapa'o aro natura maitaki, te tikanga o te oranga *salud*, te tikanga o te vai ono henua, ko te tahi atu me'e takora, he haka íte ro mai.

Tikanga ora o te nohonga hare Tika tangata

Te tikanga ora tangata o te nohonga hare riva, te háura'a "tikanga ora o te tangata, nga vié, nga tanga e te ngapoki takora, mo ai to raua kona hare ririva, pe ira á, ki te nohonga mahingo riva, haumaru, pahe tangata" ina ka'i tá i runga o te Puka Nui Hakatere henua, ina takora i runga o te lei, ina e tahi kona kupu i ha'aki era.

Ki te rua me'e ena, i te haka tere politika, te hare e tahi, ta'e he tikanga ora o te ngangata, he me'a ho'o hái moni, ana ai ia tato'u moni mote hare riva, te rua paenga te rahira topa te hare iti no. Ko te me'a nei he aka o te hape, he riro te hare pahe me'e mo piko no te ngangata a roto, he u'i no te rahira o te metera o te hare, e to'ona varoro moni ana ho'o ki te *mercado*, he topa no te nga hare riki-riki, ko anga hái *materiales* ta'e ririva, mo apa haka koa ki te rahira tangata, mo kí era tano á te politika anga hare. Ko te me'e nei, he máu rima á i te ta'e titika o te anga-hanga nei, i ta'e tika ki te anaga'enga o haho o te nga henua pa'apa'a, o te kore i te tuhi inga 8 me'a riva, mo haka hariro i te hare pahe kona piko no, ta'e pahe hare no noho te tangata: anga inga tika, hatu'enga máu o te hare pahe kape, haka páu'inga ta'e rahi mo te ngangata,

Kona poto o te ara ki to'u nga kona hahine tangata, anga'inga pahe hare noho o te tupuna, kona i anga i te hare, me'a riva o roto, he anga inga o te tahi atu me'e.

Ki te me'a ha'u'u hái moni ki te ngangata, i te hora nei he va'ai e te Estado hái apa tara tano, mo te hare ena mo anga, hái me'e moni fisco (*subsídios*) mo ho'o mai te hare mai te nga Umanga nui anga hare, hái moni tarahu mai te banco, i te roa o te rave'a o te anga'inga o te nga hare, mo te ngakope honu'i o te nga Umanga anga hare, i kimi te ririva o ta'e ririva o te hare i te anga'enga.

Ki te roa rave'a o te Tapura'enga o te tikanga o te pa'apa'a o runga o te nga tikanga ora tangata o te terenga-hanga ririva mo te ngangata (ki te tahi atu nga tapura o te tikanga ora tangata, he kí era ki te ara tika mo te nohonga riva), he takora ki te kupu 5° o te Puka Nui Hakatere Henua, ku haka u'tu'a ki te Estado mo hatura i te nga tikanga pahe tikanga o te nga henua pa'apa'a, i te roa rave'a hapa'o, haka tika, he hatura i te tikanga hare riva-riva mo te tangata.

Mo te hope'a, i te rave'a anga-nui-haka'anga haka'ou, i te nga hare i haka marere-rere i te Ranu-Nui-Átí vaikava, péira á i te Átí-Nga'ere-Nui henua, ki oti era i te 30 o Septiembre o te 2012, ko haka máo á 121.052 hare-tika, i te 32% he ápi e te 68% nga hare hakatitika haka'ou. Ki te rarama'inga o te nga anga i anga kona era i kona era, he ata horo'u i te nga kona nui o Araucania, ko Valparaiso takora, ki te nga kona nui ko O'Higgins ko Biobío, ina ka'i hahihe ki te 50% o te anga'enga.

Ki te anga'inga nei, te INDH ko haka topa á i te mana'u mo hatí'a ki te ngangata hatu hare mo ha'aki i to raua mana'u i te roa, pehe'a ana anga haka'ou i to raua hare, péira ana, ki hé ana hakatu'u i to raua hare ápi, ko ia ko te ta'e haka mira-mira ki te ngangata ta'ato'a.

TAPARAHI-TA'ATA RAHI, HAKAUNGA PAURÓ E TE HONU'I KI TE TIKANGA ORA TANGATA I TE NGÁ TÁU 1973-1990

Te haka kore'enga o te vara haka taparahi-ta'ata haka'unga pauró, he anga mo te Estado, mo haka maeha tahi te ahé-rahi, mo tika-tahi, he mo hakakí'o i te ino'enga. Ko te me'a nei he anga hái u'tu'a'enga no, hái ti-tika mo haka tano te hohonu máu o te mana'u tangata mahingo, mo angé te ino, mo má'a tahi te taparahi'enga rahi tangata, he tika mau, ana kore e'ko tano o haka kore, o anga haka'ou i te me'a ino-kino nei.

I te nga kupu nei o te rave'a tika o te Tikanga ora tangata pauró, he rarama te nga rave'a o te matahiti i te roa rave'a o te hakatikanga, ki te pra'utí'a, i te máu i rooto i te nga mana'u ngangata, pé ira á i te roa o te nga hare Nui Hakatere lei; mo te hope'a te haka hoki'enga o te há'uha mo te nga mahino, pé ira á ki te nga heva rahi ena.

Tikanga ora ki te pra'utí'a e ki te ta'e rehu ena.

I te anga'inga o te karanga nui mo te nga háma'ore vara taparahi-ta'ata, i rote i te táu rarama era, te haka'ite mana'u o te Hare Umanga Nui o te nga hare Hápí mo mono i te vananga *dictadura militar* ki te vananga *régimen militar*, i roto i te ruru-hápí mo te nga poki o te ono-vaha o te nga hare hápí, he i te tatake'inga i runga o te rave'a o te Hare Nui Hú'e Mana'u (*Museo de la Memoria*) e te tikanga ora tangata, ko te nga rave'a e toru i haka veveri haka'ou ki te tatake'inga mo nape, mo haka horo'i i te taparahi'enga tangata o múa á, te roa tano mo vananga-nanga i te vé'a-tika, e te haka paka i te taparahi-ta'ata pauró te tikanga ora tangata. I te ara roa nei, ta'e háu-maru, ta'e kore e te tatake'inga, te Henua i oho ai, ku haka titika á i te aka-tumu haka'ou mo te nohonga titika ngangata. Te me'a tumu nui e tahi, he i te ta'e haka rura-rura haka'ou i te taparahi-ta'ata, he haka tano era i te me'a ino-kino i anga e te Estado i runga i te ah'e'enga o te tikanga ora tangata. I te roa rave'a nei te hare INDH, ku há'aki á i to raua mana'u, he me'a hope'a o te nui-nui mo haka kía-hí'o i te anga hapa'o tikanga ora tangata, o ahé ro ki te nga ika-timo, he haka iri a runga i te politika mo te mahingo ta'ato'a, mo haka paka i te hatura'enga o te tikanga ora tangata pra'utí'a máu. Ki te hope'a ra, ana ai rongo o te Estado te hatu máu o te hapa'o'enga tikanga ora tangata, he ku hakaite era o'ona ra ngangata i haka taparahi-ta'ata ki te anga ino-kino i te nga matahiti o te Dictadura, he tano ro mo ta'e hátí'a ki to raua tangata, he mo haka u'tu'a ki to raua tangata, ana ai i rote hakaterenga anga o raua, i ha'aki i to raua mana'u mo haka paka ki te nu'u, he o mo ava'i i te kona fisco mo piri ananake, mo haka paka ki te ngangata taparahi-ta'ata, o he vaha e tahi mo haka re'o-re'o i te pra'utí'a máu, rave'a ki te Estado he kí era o raua á te hape nui nei.

Tikanga o te hakatika Lei

Te tika máu mo rara, he mo haka u'tu'a á ki te taparahi-tinga'i tangata e ta'ato'a Ino-kino mo te A'o Ato'a, ku haka hí'o-hí'o á te hakaterenga Pa'apa'a pahe aka-tumu -ius cogens-, mo haka paka i roto i te ta'ato'a Puka Nui Lei o te A'o. pé ira á te nga taparahi-tinga'i-ta'ata, ta'e ko te matahiti rahi, ki te haka poteko'inga o te nga Puka hakatere lei, i haka kore ai i te ino-kino nei; ka kí era, ki te tahi tiga'i tangata, ina e'ko kore i te horo'i, pé ira á i te haka rehu'anga hái lei.

Te Hare Nui haka Tika lei O Tire, ko ha'amata á i te matahiti nei mo haka kore i te haka rehu'enga Lei, ki te haka u'tu'a'inga i roto i te hare tape'a ki te nu'u haka ino-kino te tikanga ora tangata pauró. No atu te hakaterenga tano, he va'ai pahe me'e haka topa mana'u o te nga maori anga lei, pahe me'a i anga i roto i te hú'e'inga o te piha nui o te

nga maori rara te nga kupu lei. Te INDH ko koa á ki te vara haka u'tu'a'inga o te nga maori haka tere lei, i haka tika e tahi no ara, mo ta'e haka rehu ena i te nga ino-ino ena, he rave'a nei he tano iho ki te hakaterenga Pa'apa'a o te A'o, o te tikanga ora tangata, ko to'u me'a puta rongo mo te Estado, mo haka tika ki te nga pra'u lei tapura era á. Te rahira o te haka tikanga ki te o'o'enga tika ki te Lei, he me'a haka tano hái hora, hái mahana á, hái ava'e á, mo pahono atu pehe'a te rahira mahana, he me'a haka titika nei i roto i te nga hare ta'ato'a hakatere lei, ta'e e tahi no, ki te nga kona nui no, pé ira á ki te nga tavini haka tere lei (Muto'i rara ino, nga hare rara Koreha, te tahi atu me'e). Ki te nga hare umanga, he tano mo va'ai i te rave'a moni, he ha'u'u tahi mo to'ona raua haka anga mo haka horo'u i te anga'enga. Takora haka'ou, mo haka pu'ai i te anga riva-riva o te hakatere lei, he oho a rote rave'a mo hatí'a i te hakaterenga i te tikanga ora tangata, he oho ki te rave'a hapa'o'enga mahingo (*Seguridad Pública*), ana horo te nga ture, ina e'ko haka papa'i tapura ki te honu'i o te hare hapa'o mahingo, hái me'e nei he horo'u te anga'inga, ana haka tika ki te *programa*, ana horo te nga ture ena.

Tikanga mo hakakío he mo haka a'uha'u ki te ngangata haka ino-kino.

Ki te roa ta'ato'a, te anga'enga o te Estado, ina ka'i haka tano e tahi no mana'u. Ki te u'i'enga o te tano'enga e te titika'inga o te nga politika, te INDH ku kí era á, mo anga ro ai i te Hare iti o te tikanga ora tangata, hái rave'a pu'ai mo hapa'o te nga tikanga hái rave'a o'ona máu.

I muri o te hakaterenga o te nga mahingo, mo hakahoki hái au'ha'u, he ai ro i muri te nga horo ture papa'i á i rote Umanga hare nui o te hakaterenga lei, mo tomo ki te roa hakahoki ki te ngangata haka ino-kino, hái rave'a tara mo hakakío o i to raua mama'e. Ki te roa o te Hakaterenga Lei, he ki te roa o te hakakío o hái moni, he terenga ena o te hakatere ina ka'i tika á ki te ara lei e tahi no (*jurisprudencia*) ku anga hái me'e ké, ké ena. Te hare INDH kí era haka'ou, ku papa'i haka'ou te rangi'inga ki te nga Vaha Nui o te Estado mo haka titika i te haka hoki i te hakakío ena ki te nga ika timo, ki te nga hove, he heva, hái au'ha'u nui, i roto takora te puta moni (*indemnización civil*), mai te fisco.

MO HAKA HÁPI I RUNGA O TE TIKANGA ORA TANGATA.

Te haka hápi i runga o te Tikanga ora tangata, he me'a aka tumu mo hakaíte ki te nga mahingo o te henua, i to raua tikanga ora pahe tangata, he takora mo te nu'u haka'anga e te Estado mo angé ro ito raua tika haka rongo, pahe nu'u hakatika i te nga rave'a mo haka riva-riva i te nohonga tangata, mo haka tano ki te kí'enga tapura o te Hare Nui o te A'o Ato'a, ko haka tere á pahe ara nui mo te nga henua ta'ato'a, mo haka hápi ki te ngangata ta'ato'a o te A'o, ko te ara ena he tapura a tako'a e te Henua Tire. No atu te tapura'inga nei, ina ka'i haka tika tahi i to'ona hakatere.

Te haka hápi o te Tikanga ora tangata, i roto i te haka maramarama nga poki.

Ki te roa o te vaha nei, he tano riva-riva ro ai mo haka hápi ki te nga poki, mo haka'o i roto i to raua ara haka hápi, pahe rongo maramarama mo te nohonga riva tangata. Ka'i oti á te haka tika nei e, he to'e no a te hakatitika'inga haka'ou tano, o kú'i-kú'i ro i te ara tika e tahi no. Ko haka tika á i te aka tumu, ka'i hahine ki te ava'e e tahi, mo vari ki te anga'ega maú, o noho ro pahe vanaga no, i te haka tika'inga o te haka paka i te íte te pu'ai o te tikanga ora tangata o te ngangata henua tumu, ki te nga nu'u maruhi ena, o te tahi atu nu'u i ai era te raua tikanga ora. Te haka tikanga nei to'e, he haka ririva ei i te haka hápi ki te nga poki riki-riki i to raua kona hare hápi, pé ira á i te vaha ra'e, ki te rua vaha takora, mo haka kía-hí'o te hápi'enga o te tikanga ora tangata. Te nga rave'a nei

ana anga, ananake-nake ngangatamo haka titika te ara rave'a nei, mo haka paka i te Tikanga íte o te ngangata ta'ato'a.

Te Tikanga ora tangata i te nga hare hápí nui-nui

Ki te roa o te nga hare hápí nui-nui, ina ka'i ai te hakatere'enga riva-riva e tahi no, o te Estado mo haka paka, mo haka íte ki te rahira tangata te Tikanga ora tangata pahe me' a pu'ai, mo haka pa'ari te ngangata, mo rarama mo oho ki te maramarama. Te haka tere'enga hatu máu o te nga Hare Nui Haka Hápi, i ta'e hātí'a ki te Estado mo haka unga ki te nga Hare Nui, m hahā'o pahe rave'a hápi o raua, pahe me'e ena i anga i roto i te nga Hare Hápi Vaenga. I haka mahani ai pahe rahu'i tapu mo ta'e ahé ro, i runga i to raua puka hakatere Hápi o raua, hó ki ina ka'i ai te kupu mo haka u'tu'a mo hápi i te nga rave'a rahi hápi, i te hora va'ai i te puta moni (*recursos*) mo to raua hakaterenga, ina takora i roto i te Hatu papa haka tere hare Hápi riva-riva.

I te rara-marama he kí era o te INDH, mo te nga Hare Hápi Nui-Nui ku tapura á te Puka Nui, he haka takera e tahi me'a, ina e tahi i hahā'o ai i te rave'a mo haka íte ki to raua ngangata i te tikanga ora tangata, he haka patití no hái kupu ta'e rahi ki to raua hakaterenga pahe hare hápi Honu'i. Ki te roa rave'a o te haka hápi pahe, Maori hátu hápi, ngangata hápi maori Lei, ngangata anga Vé'a no i hahā'o ro ai te nga kupu ta'e rahi roto, he me'a nei ina ka'i titika á, ki te oho'enga a múa á i te hapa'o'enga tikanga ora tangata, o te ai he ngangata ena he nga kope máu íte te hapa'o tikanga, eko tano mo ta'e íte.

Te haka maramarama engā o te ngangata haka anga e te Estado

Ki te roa o te haka maramarama engā, e te haka titika'inga o te ngangata i haka anga e te Fisco, he me'a rave'a ta'e pu'ai, Te Estado i haka páu no i te 1,5% o te rahi ra moni o te matahiti mo haka hápi ki to raua ngangata i runga o te tikanga ora tangata, he haka íte ro haka mahani no ki te 4% o to'ona ngangata haka anga. Ki te vaha rave'a ena o te nga nu'u o te *Poder Judicial*, ko raua te haka terenga i te anga lei, he ai ro te apa o te íte o te rave'a nei, mo haka tano era i te me'a ta'e íte o te hápi i rote nga Hare Nui Haka Hápi.

Ki te nga nu'u o te Va'e Háu, e te nu'u o te tahi atu Muto'i haka hapa'o Henua, mai te matahitio te 90, ko hámata á i te hápi'enga o te tikanga ora tangata, ko mahani i te hakaterenga o te hápi i rote nga hare nui haka hápi, ina ka'i titika á i te íte'enga á. Ku íte ta'e rahi i runga o te ta'e hātí'a ino-kino tangata, he mahani ro ai i te hápi'enga huru ké, i te ta'e íte i te Tikanga maú o to raua anga ena máu, mo hapa'o i to raua anga ena, pé ira á ina ka'i íte mo haka tano ro ai i to raua roa anga ena, he haka hapa'o i te roa tikanga ora tangata.

Te korenga o te rave'a nui mo haka tere i te roa henua, he te korenga o te rave'a nui mo haka hápi i te ngangata ta'ato'a, ina ka'i tano mo rava'a i te vaha haka tika, mo te anga a roto i te nga matahiti, mo haka tano te rongo o te pa'apa'a o haho mo haka hapa'o, he mo te ngangata mahingo henua takora, ana haka tikanga i te raua tikanga ora tangata.

TE VAHA HAKA' ÍTE VÉ'A MAHINGO E TE TIKANGA ORA TANGATA.

Te kupu nei i rara ai i te putu-putu'enga o te nga vaha haka íte vé'a mo te mahingo o Tire. Pahe ara e tahi mo haka ta'e rah i e re'o o te ngangata i roto i te haka topa man'u o

democracia o te henua. Haka'ou takora, mo rara i te nga rave'a o te nga hare haka íte Vé'a, pehe'a ana raua ana haka íte ro ai i te ture o te nga nu'una'a urumanu, o he ngangata henua tumu.

Ki te roa rave'a o te Vé'a papa'i, i a Tire e rua no Umanga nui haka'anga Vé'a, raua no te pu'ai o te rahi ra nga *prensa* papa'i. E tahi ko te umanga nui *Grupo Copesa, Consorcio Periodístico de Chile S.A.*, o te vé'a papa'i ko *La Tercera*, ko *La Cuarta*, ko *La Hora*, ko *Pulso*, ko te *Diario o Concepción* e te *revista Qué Pasa*, ko raua máu te hatu máu o te nga Vé'a a rote tokera'u (*radio*) e ono (6) i te tahi haka'ou umanga.

I te rua Umanga Nui he ko, *El Mercurio S.A.P.*, hatu máu o te Vé'a papa'i, ko *El Mercurio*, ko *Las Últimas Noticias* e ko *La Segunda*. Ko ia ko te nga Vé'a papa'i 25 o te nga kona haka'ou o te roa Henua, pé ira á ki te e rua (2) vé'a a rote tokera'u (*radio*). Ki te roa o te rave'a nei, he ku haka íte á e te Hare Hatu máu Henua i te puru i te vé'a papa'i, ko *La Nación*, pahe me'a haka ino mo ata ta'e rahi i te nga vaha vé'a o te henua.

I te roa o te nga Vé'a a rote tokera'u, te nga matahiti hope'a, ko ha'putu-putu i te hatu enga o te nga *radio* ena, ko o'o á i te Umanga pa'apa'a o España Prisa, i te ho'o mai i te Umanga radial *Claxon S.A.*, angarána ko te *Ibero Americana Radio Chile*, ko ia ko te Hatu'enga máu o te 212 *frecuencias* e takora 11 *radioemisoras*, (ko *Imagina*, ko *Pudahuel*, ko *Concierto*, ko *ADN*, ko *Futuro*, ko *Radioactiva*, ko *Rock & Pop*, ko *Radio Uno*, ko *FM Dos*, ko *Corazón* e ko 40 *principales*).

Ki te nga radio o te nu'una'a mahingo, he ko te lei máu (20.433) he ai ro á te hape'inga máu, ko hati'a á ki te roa o te pu'ai - 25 wats o te rahi rá- mo te nga kona iti, ina ka'i hati'a i te ho'o a rote radio, he ai ro takora i te hape o te rave'a o te vaha (*espectro*) o te FM, mo te nga radio o te nu'una'a mahingo, papa'i á i runga o te kupu 3 o te Lei. Ki te roa kupu, o te *televisión digital*, he tuhi'inga e tahi ko, ana oho ana a runga iti o te rave'a anga e te Estado, mo haka rahi i te hakaíte mana'u (*pluralismo*) mo haka tika-tano e te Estado, pehe'a ana haka to'o mai i te ngangata i to raua vaha, mo haka ririva i te vahi'enga o te vahe rave'a mo haka íte to te mana'u ki te nu'una'a mahingo a rote vé'a tokera'u (mo te roa to'o moni, mo te mahingo ta'ato'a e mo te nu'una'a mahingo takora)

Mo te hope'a, te kupu pehe'a ana te nga vaha rave'a haka íte vé'a anga ki te moni, ku haka e'a á i te pra'u ápi o te huru tikanga ora tangata (o te áti rahi o te vera tangata i roto i te hare tape'a o San Miguel, rako'enga mahingo, rako'enga o te nu'una'a matamua tumu, he nu'una'a he vari mai, mai haho). O ira hó, te nga vaha rave'a Vé'a nei ana hakaíte huruké ana ki te nga nu'u urumanu, haka-anga-tahanga, hó haka anga'enga vaha ino ki te nga mahingo, mo ata haka mira-mira mo raua ana máu.